

Afifüddîn Tilimsânî'nin Mevâkîf Şerhi Bağlamında Vakfe Anlayışı

Afifüddîn Tilimsânî's Concept of Waqfa in the Context of Mawâkîf
Commentary

Tuğba GÖRGÜN

Dr. Öğr. Üyesi, Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Artvin | Türkiye
tugbagorgun@artvin.edu.tr

Asst. Prof., Çoruh University
Faculty of Theology
Department of Tasavvuf
Artvin | Turkey
orcid.org/0000-0002-2374-6855

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 13 Şubat 2021
Kabul Tarihi | 14 Haziran 2021
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2021

Article Types | Research Article
Received | 13 February 2021
Accepted | 14 June 2021
Published | 30 June 2021

Bu makale, *Şerhu Mevâkîfî'n-Niffarî Bağlamında Afifüddîn Tilimsânî'nin Tasavvufî Görüşleri ve Vakfe Anlayışı* adlı doktora tezinden üretilmiştir. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.

This article, was produced from the doctoral thesis *Mystic Ideas of 'Afifüddîn Tilimsânî in Sharhu Mawaqîf al-Niffarî and His Waqfa Idea*. Konya: Necmettin Erbakan University, 2019.

Atıf | Cite as:

Görgün, Tuğba. "Afifüddîn Tilimsânî'nin Mevâkîf Şerhi Bağlamında Vakfe Anlayışı [Afifüddîn Tilimsânî's Concept of Waqfa in the Context of Mawâkîf Commentary]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | Tokat Journal of İlmîyat 9/1 (Haziran | June 2021), 257-280.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.879815>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

'Afifuddīn Tilimsānī's Concept of Waqfa in the Context of Mawākif Commentary

Abstract: In Sufism culture, Sufis generally state that there are two different ways of accessing information consisting of 'ilm (knowledge) and marifah and they generally put "marifah" at the upper level. Therefore, they state that the marifah is the ultimate way of reaching information. Muhammad b. Abdulcabbār b. Hasen Nifferī (d. 354/695), who is considered to be a true Sufi, did not accept the marifah, which he considered to be more inclusive than 'ilm, as the final chapter for Creator's observation. He therefore made a tripartite classification instead of a binary classification containing 'ilm and marifah regarding taḥqīqī information and placed waqfa, which is a more inclusive above the wisdom. In other words, in order to reach taḥqīqī, he ranked them as " 'ilm, marifah and waqfa". 'Afifuddīn Tilimsānī (d. 690/1291) the commentator of Nifferī's work titled "al-Mawākif", states that it is not possible for the alim who has knowledge; and the arif who has marifah to directly intervene in Haqq Taālā because they do not completely move away from the world called māsiwa. Although Nifferī is the person who brought the waqfa to the history of Sufism and allocated a wide place to it in his work called al-Mawākif, the concept of the waqfa is clearly explained in the work titled *Sharh al-Mawākif an-Nifferī* written by Tilimsānī. With knowledge in the definition of 'ilm and marifah that is related to waqfa and constitutes the start of the devotee's journey towards Allah, the author refers to good deeds. In other words, although knowledge constitutes the first step of the journey towards Allah, it does not refer to theoretical knowledge without good deeds, but rather the external and spiritual knowledge, good deeds, ḥaram, commandments and prohibitions mentioned in Islamic law and, in this respect, constitutes the first step of waqfa. In this step, there is a relation between the individual (the knower) and the object (the known). In terms of merit, according to Tilimsānī, it is connected to the spiritual aspect of the object rather than the object itself. Therefore, merit refers to getting closer to reality compared to knowledge, i.e. spiritual proximity. What is meant by merit is the experiential knowledge that the devotee who gets closer to Allah through supererogatory prayers performed frequently in addition to religious duties defined in the Ḥadith of Qurb al-Nawāfil obtains as a result of seeing and hearing through the manifestation of the holy attributes of Allah. However, although being able to be blessed with spiritual proximity and the manifestation of holy attributes refers to reaching a level of comprehension, they are actually forms of ḥijāb in reaching reality. That is because there is no complete state of malignity in either of them. Therefore, being able to reach an encompassing observation regarding existence, which is a complete state of malignity, is reserved for those in the stage of charity. Tilimsānī also defined the concept of waqfa, which is the ultimate step of taḥqīq, as the devotee's eclipse into divine morality and attributes by removing oneself from human traits. In this study, we will reveal the difference of the waqfa from 'ilm and marifah by examining the foundation of the concept of "waqfa" as a higher and more nice level than the marifah, which is a central concept in Sufism. The paper is crucial in the understanding of the work al-Mawākif and the concept of the waqfa correctly.

Keywords: Sufism, Nifferī, Afifuddīn Tilimsānī, Sharh al-Mawākif an-Nifferī, Waqfa.

Affüddîn Tilimsânî'nin Mevâkîf Şerhi Bağlamında Vakfe Anlayışı

Öz: Tasavvuf kültüründe sûfler geleneksel olarak bilgiye ulaşmanın ilim ve mârifetten oluşan iki farklı yolu olduğunu ifade ederler ve üst mertebeye de genelde “mârifeti” koyarlar. Dolayısıyla mârifetin bilgiye ulaşmada nihai mertebe olduğunu ifade ederler. Muhakkik bir sûfi olan Muhammed b. Abdülcebbâr b. Hasen Nifferî (ö. 354/695), ilimden daha kuşatıcı olarak kabul ettiği mârifeti Hakk'ın müşâhedesi için nihai bir mertebe olarak kabul etmemiştir. Bundan dolayı tahkikî bilgiye ilişkin olarak ilim ve mârifet olan ikili tasnif yerine üçlü bir tasnif yaparak mârifet mertebesinin üstüne ondan daha kapsayıcı bir mertebe olan vakfeyi koymuştur, yani tahkike ulaşmak için sırasıyla “ilim, mârifet ve vakfe” şeklinde bir sıralama yapmıştır. Nifferî'nin *el-Mevâkîf* adlı eserinin şârihi olan Affüddîn Tilimsânî (ö. 690/1291) de bunu savunur ve ilim sahibi olan âlim ve mârifet sahibi olan ârifin mâsivâ olarak adlandırılan âlemden kalben bütünüyle uzaklaşmadıkları nedeniyle Hak Teâlâ'yı doğrudan müşâhede etmelerinin mümkün olmadığını belirtir. Vakfeyi tasavvufî bir ıstılah olarak tasavvuf tarihine kazandıran ve *el-Mevâkîf* adlı eserinde ona geniş yer ayıran şahsiyet Nifferî olsa da vakfe kavramı Tilimsânî tarafından yazılan *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî* adlı eserde anlaşılır bir biçimde izah edilmiştir. Müellifimiz, sâlikin Hak Teâlâ'ya seyrinin başlangıcını teşkil eden ve tahkike ilişkin ilim, mârifet ve vakfe tasnifindeki ilimden salih ameli kastetmektedir. Yani ilim Hakk'a seyrin ilk basamağını oluştursa da salih amel olmaksızın salt teorik ve nazarî bilgilenmeyi ifade etmez, fıkıhta bahsedilen zâhirî ve şer'î ilimleri, helalleri, haramları, emirleri, nehiyleri ifade eder ve bu yönüyle tahkikin ilk mertebesini oluşturur. Bu mertebede bilen insanla bilinen eşya arasında bir izafet söz konusudur. Mârifete gelince, Tilimsânî'ye göre, onda eşyanın bizâtihî kendisine değil de Hak cihetine taalluku söz konusudur. Bundan dolayı mârifet ilme nazaran hakikate biraz daha yaklaşmayı, yani kurbu ifade eder. Mârifet ile kastedilen ise kurb-ı nevâfil hadisinde ifade edilen farz ibadetlere ilaveten sıklıkla yerine getirilen nâfile ibadetlerle Hak Teâlâ'ya yaklaşan sâlikin ilahî sıfatların tecellîsi ile Hakk ile iştirik görmesi sonucu edindiği tecrübî bilgidir. Fakat kurbiyete ve sıfat tecellîlerine mazhar olabilmek idrak düzeyine erişmeyi ifade etse de hakîkate erişmede birer hicâptırlar. Çünkü ikisinde de tam bir fenâ hali mevcut değildir. Dolayısıyla tam bir fenâ hali olan vücûd hakkında kuşatıcı müşâhedeye erişebilmek sadece vakfe mertebesindekilere mahsustur. Tilimsânî, tahkikin nihai mertebesi olan vakfe kavramını, şuur düzeyinde beşeriyet ile alakalı özelliklerden uzaklaşarak sâlikin rabbânî ahlâk ve sıfatlara bürünmesi olarak da tarif etmiştir. Biz bu çalışmamızda tasavvufî düşüncede merkezî bir kavram olan mârifetten daha yüksek, daha latif bir mertebe olarak “vakfe” anlayışının temellendirilmesini inceleyerek, vakfenin ilim ve mârifetten farkını ortaya koyacağız. Çalışma gerek *el-Mevâkîf* adlı eserin gerekse vakfe kavramının doğru biçimde anlaşılmasına yardım etmesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nifferî, Affüddîn Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, Vakfe.

Giriş

Tasavvuf kültüründe mârifet sûflerin ruhanî halleri yaşayarak, mânevî ve ilahî hakikatleri tadarak (iç tecrübeyle vasıtasız olarak) elde ettikleri bilgi, irfandır.¹ Temel amacı Hakikat bilgisine ulaşmak olan sûfi bireyin gayesi varlık ve varlığı yaratan hakkında gerçek bilgiye sahip olmak ve böylece yaşamını dünya ve âhiret için anlamlı değer yargıları üzerine kurmaktır.² Ancak bilgi anlamını ifade eden ilim ile mârifet arasında fark vardır. Mârifet, yaşayarak, görerek, tadarak, tecrübe ile elde edilen bilgidir. Kaynağı ise kalp, ruh, sırr, ilham ve keşiftir. İlmin kaynağı ise akılla istidlâl, duyu organları, nazar ve nakildir. Zâhirî ilim sahiplerine âlim, bâtinî ve kalbî bilgi ve mârifet sahibi olanlara ârif denilir.³ İlim daha genel, mârifet ise özeldir. Mârifet, ilham sûretiyle Allah, Allah'ın sıfatları, fiilleri, gayb âlemi hakkında elde edilen bilgidir (mârifet-i ilâhiyye). Bu tür bilgilerin sahiplerine “ârif-billah” (Allah'la bilen) denilmesi, bilgilerinin Hak'tan gelmesinden dolayıdır.⁴ Nitekim Kuşeyrî (ö. 465/1072) bunu: “Sâlik önce Hakk'ı, O'nun sıfat, isim ve fiilleriyle tanır. Sonra ibadet, kul-luk ve çile ile nefsinin aratarak Hakk'a yaklaşır. O zaman Hak da ona kendisi tanıtır, böylece Hak, kulun mârûfu olur.” diyerek ifade etmiştir.⁵

Hücvirî'nin (ö. 465/1072) *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde ilim ve mârifet arasındaki ilişkiye yönelik tutumunu incelediğimizde Hücvirî'nin usûl âlimlerinin ilimle mârifet arasındaki farkı göremediklerinden dolayı ikisini bir olarak gördüklerinden bahsettiğini görürüz. Ona göre, tasavvuf yolunun şeyhlerine gelince, muamele ve hal ile beraber bulunan ilme – ki onların hallerini ifade eden ilim budur – “mârifet”, bu ilmin âlimine de ârif ismini vermişlerdir. Sûfler sadece ifade ve ibâreler konusunda bilgi sahibi olan, ifade ve ibârelerin manalarını kavramadan lafızlarını ezberleyen kimselere “âlim” ismini vermektedirler. Bir şeyin manası ve hakikati hakkında bilgi sahibi olan zevata da “arif” demişlerdir. Bundan dolayı, bu taife akran ve emsali olan kimseleri hafife almak istedikleri vakit onu “âlim” ve “danişmend/molla” diye çağırmışlardır. Bu durum avam için afet ve inkâr konusu olarak görünmektedir. Oysaki sûflerin maksadı, ilim tahsil etmeleri sebebiyle onları karalamak değildir. Aksine maksatları

¹ Enver Fuad Ebu Huzâm, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübân, 1993), 118.

² İbrahim Işıtan, *Sûfi Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Divan Yayınları, 2020), 17.

³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2003), 129.

⁴ Ebu Huzâm, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, 128.

⁵ Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 398.

muameleyi ve ameli terk ettiklerinden dolayı onları kötülemdir. Çünkü âlim nefsi ile, ârif ise Rabbî ile kâimdir.⁶

Abdürrezzak Kâşânî (ö. 730/1329) ise *Letâifu'l-a'lâm fi îşarâti ehli'l-ilhâm* adlı eserinde “ilim” kelimesini “bilen için meydana gelen hakikat” olarak izah etmiştir.⁷ Bu hakikat buldukları mevcûda ve – var olduğunda – mâduma ilişir. Aynı zamanda ilmin şöyle de tanılabileceğini ifade eder: “İlim, bir *ayn* için *ayn*'ın ortaya çıkmasıdır, yani bir hakikat adına diğer bir hakikatin zuhûr etmesidir. Bu durumda ortaya çıkan şeyin neticesi, zuhûr ettiği yönden, zuhûr ettiği kimsede gerçekleşir.”⁸ Kâşânî, “mârifet/bilmek” kelimesini ise “Kulun hakikatini ihata etmesi, leh ve aleyhindeki şeyleri bilmesi.” olarak tanımlamıştır. Nitekim Cüneyd ise şöyle demiştir: “Mârifet, sana ve Hakk'a ait şeyleri bilmendir.”⁹ Kâşânî, mârifetin “nihâyetler/mânevî anlamda kazanılan değerler” kısmındaki on menzilin ilki olduğunu da belirtmiştir.¹⁰ Nitekim Tilimsânî de ilmi, hicâb ehlinin perdelenmiş/mahcûb akıllarının zuhûrundan kazanılarak elde edilen ilim olarak tarif etmiş, mârifeti ise perdelerin/hicâbın kalkması sonucu elde edilen bilgi olarak tarif etmiştir. Ayrıca Tilimsânî, mâsivâyî kul ile Hakk arasında mârifete ulaşılması için kalkması gereken perdeler olduğunu da ifade etmiştir.¹¹

Tasavvufî gelenekte sûfîler geleneksel olarak bilgiye ulaşmanın iki farklı yolu olduğunu ifade etmek üzere “mârifet” ve “ilim” ayrımını yaparlar ve üst mertebeye de genelde “mârifeti” koyarlar. Fakat hangisinin üstün olduğu konusunda ittifak etmemişlerdir. Kimi zaman mârifeti ilmin üstünde tutmuşlar kimi ilmi mârifetten üstün tutmuşlar kimi zamanda birbirlerinin yerine kullanmışlardır. Diğer taraftan da Abdülcebbâr Nifferî'de olduğu gibi bazen de tam tersine, bilgi açısından yapılan bu tür tasniflerde ilim ile genellikle filozof ve kelam âlimlerinin kullandığı aklî, istidlâlî bilgiyi kastederek mârifeti ilimden üstün tutmuşlardır.¹² Nifferî, ilimden daha kuşatıcı olarak kabul ettiği mârifeti Hakk'ın müşâhede için nihai bir mertebe olarak kabul etmemiştir. Bundan dolayı tahkikî bilgiye ilişkin olarak ilim ve mârifet olan ikili tasnif yerine üçlü bir tasnif yaparak mârifet mertebesinin üstüne ondan daha kapsayıcı bir mertebe

⁶ Alî b. Osman el-Cüllâbî el-Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 439-440.

⁷ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 397.

⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 397.

⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 526.

¹⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 397-398, 526.

¹¹ Ebü'r-Rebî' Affüddîn Süleymân b. Şemsiddîn et-Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, thk. Cemâl Merzûkî (Kahire: Merkezu'l-Mahrûse, 1997), 213.

¹² M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı Abdülcebbâr en-Nifferî'ye Göre Vakfe* (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 91, 95.

olan vakfeyi koymuştur, yani tahkike ulaşmak için sırasıyla “ilim, mârifet ve vakfe” şeklinde bir sıralama yapmıştır. Bu sıralamanın zirvesindeki vakfe ise açık bir rü’yet ve müşâhedeyi ifade eder. Nifferî’nin *Mevâkıf* adlı eserinin şârihi olan Tilimsânî (ö. 690/1291) de bunu savunur ve ilim sahibi olan âlim ve mârifet sahibi olan ârifin mâsivâ olarak adlandırılan âlemden kalben bütünüyle uzaklaşmadıkları nedeniyle Hak Teâlâ’yı doğrudan müşâhede etmelerinin mümkün olmadığını belirtir. Burada işaret ettiği müşâhede, vakfedeki müşâhededir.¹³

Affüddîn Tilimsânî, sadece Hakk’ın vahdaniyetinden konuşan kimse- nin tahkik makamında bulunduğunu, bu kimsenin âlemden Hakk’ın varlığından, gücünden, kudretinden, iradesinden, ilminden başka bir şey müşâhede etmediğini ifade eden muhakkik sūfidir. Tilimsânî, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin düşüncesini takip eden Ekberî ekolün önemli isimlerinden biridir.¹⁴ Tilimsânî’nin eserini şerh ettiği Nifferî ise, vahdet-i vücudun ilk nüvelerinin eserlerinde görüldüğü kişidir. Bu sebeptendir ki, vahdet-i vücudun kurucusu sayılan İbnü’l-Arabî çeşitli vesilelerle *Fütûhât-ı Mekkiyye*’sinde ona atıflarda bulunmuştur.¹⁵ Tilimsânî de, İbnü’l-Arabî ekolünün önemli bir temsilcisi olarak Nifferî’den çok etkilenmiş ve onun *Mevâkıf* adlı eserini genişçe şerh etmiştir. Tilimsânî’nin, Nifferî’nin dinî hükümlerde derinleşmek anlamına gelen “tahkik” tavrını benimsemesi, onun tasavvufî konularda kendisi gibi Ekberî geleneğin temsilcilerinden olan Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Müeyyidüddîn Cendî (ö. 691/1292), Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), Dâvûd Kayserî’den (ö. 751/1350) farklı bir usûl ile tasavvufî meseleleri incelemesine yol açmıştır. Dolayısıyla Tilimsânî’nin tasavvufî görüşlerinin anlaşılması, Ekberî ekolün daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlaması bakımından da önemlidir.

1. Afifüddîn Tilimsânî’nin *Mevâkıf* Şerhi Bağlamında Vakfe Anlayışı

Tasavvufî anlam açısından Nifferî’nin (ö. 354/965) kullanmış olduğu *mevâkıf* kavramı sūfînin mânevî yolculuğunun farklı mertebeleri arasındaki duraklarını, *vakfe* kavramı ise söz konusu bu yolculuğun nihai mertebesini ifade eder. Nifferî’ye göre, vakfe genel anlamıyla mâsivâdan kaçınma ve bunun neticesinde de Allah’a vâsıl olup O’nun “huzurunda bulunma” anlamına gelir.¹⁶ Hakk’ın huzurunda bulunma ibaresi sâlikin mânevî

¹³ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, thk. Cemâl Merzûkî (Kahire: Merkezu’l-Mahrûse, 1997), 69.

¹⁴ Semih Ceyhan, “Affüddîn Tilimsânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/ 163-164.

¹⁵ Bkz. Ebû Abdullah Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. et-Tâî İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2011), 1/ 178.

¹⁶ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 275.

yolculuğu boyunca tahkiken gerçekleşir. Nitekim Hak Teâlâ da sâlike mânevî ilerleyişinin her merhalesinde tecellî ve tenezülü ile mukabelede bulunur. Bu yönüyle vakfe kavramı murâkabeyi hatırlatır. Nifferî'ye göre, sâlikin söz konusu ilâhî tecellîleri yakalayabilmesi için mânevî kabiliyetinin bizzat Yüce Allah tarafından uyandırılması gerekir. Bu ise sâlikin Allah tarafından *durdurulması*, yani ilâhî tecellîleri müşâhede etmesi için hazırlanması anlamına gelir. Dolayısıyla sâlikin *durdurulması*, söz konusu bu menzillere ilişkin tecellîleri yakalaması için asıl idrak gücü olarak kabul edilen mânevî latîfesinin uyandırılmasıdır. Nitekim bu yönüyle vakfe Hakk'ın zâtî tecellîleri idrak etmek üzere sâlikin algılama düzeyinin yükselerek bunları idrak edecek mertebeye erişmesidir.¹⁷

Diğer taraftan Nifferî'nin eserinde Hakk'ın bizzat müellife yönelik doğrudan emir ve hitaplarını içeren “*Hak Teâlâ beni durdurdu ve bana şöyle dedi*” ifade tarzının tasavvuf tarihi içerisindeki yeri incelendiğinde Bayezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848) kadar geri gittiği görülmektedir. Zira o mânevî tecrübelerinden bahsederken “*Bir vesile ile bir gün Allah (c.c) beni huzuruna yükseltti ve bana şöyle dedi*” ifadesini kullanmıştır.¹⁸ İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) de daha sonra, “*kâle liye'l-Hak: Allah (c.c) bana şöyle dedi*” ya da “*eşhedeniye'l-Hakku: Allah (c.c) bana müşâhede ettirdi*” gibi ifadeler kullanarak Nifferî'yi takip edip benzer üslupla *Kitâbu Meşâhidi'l-Esrâriyye* isimli eserini yazmıştır.¹⁹

Nifferî'nin *el-Mevâkîf* adlı eserinde sıklıkla rastladığımız “*beni durdurdu ve bana şöyle dedi*” ifadelerinde onun Allah ile kul arasında ünsiyet ve yakınlığı gösteren üslûbu görülmektedir. Bu hususta Alexander Knysh öyle der:

“Sûfî ile sûfînin ilâhî dostu arasında yakın bir diyalog fikri, muhtemelen, Bistâmî'nin şatahâtına kadar geriye götürebilir. Buna karşın, bir asır sonra yazılmış olmakla birlikte, Nifferî'nin ilham eseri diyalogları, bize daha incelikli ve belki de daha trajik gelmektedir. Oldukça teknik bir dilin ve çapraşık bir üslûbun kullanılmasına karşın bu mükâlemeler, sahici bir güzelliğe sahiptir ve sahici bir tasavvufî deneyim edasını taşıyor gözükmektedir.”²⁰

Bunların yanı sıra Nifferî'nin mâsivayı nefyeden vakfe anlayışını Beyzîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848) fenâ, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) tevhid ve Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) da lâhût-nâsût nazariyelerinde

¹⁷ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı* 277.

¹⁸ Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc, *İslâm Tasavvufu: el-Lümâ'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 449.

¹⁹ Bkz. İbnü'l-Arabî, *Meşâhidü Esrâri'l-Kudsîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3633), 80a, 81b.

²⁰ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011), 102-103.

bulmak mümkündür. Diğer taraftan sâlikin mânevî yolculuğu esnasında ilâhî huzura yükselmesinin tasavvufî literatürde yer alan fenâ, mahviyet, rüyet, müşâhede, cem, ehadiyet gibi kavramlarla da yakın ilişkisi bulunduğu görülmektedir.²¹ Ayrıca Nifferî'nin sûfinin mânevî yükselişinin nihai mertebesi olarak tanımladığı vakfe kavramının İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde bahsettiği, ilâhî isimler ile kemâl derecesinde olan insanın hakikat ile karşılaşma buluşmasını ifade eden “münâzele” kavramı²² ve yine İbnü'l-Arabî terminolojisinde yer alan Hak Teâlâ'nın, misal âleminde bizzat karşı karşıya, yüz yüze gelmek (mukâfaha) sûretiyle hâsıl olan hitabı için kullanılan “fehvâniye” kavramının karşılığı olduğu görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî fehvâniyeyi, hadiste “Allah'ı sanki görüyormuş gibi ibadet etme” şeklinde tarif edilen “ihsan” mertebesiyle açıklar. Fakat burada vurgulanması gereken önemli bir husus İbnü'l-Arabî'ye göre Hak Teâlâ, nasıl idrak edilirse edilsin perde arkasından idrak ediliyordur. Zira sonsuz olan, herhangi bir şekilde kayıtlandırılmayan Mutlak Zât mertebesini doğrudan idrak etmek mümkün değildir.²³

Diğer taraftan vakfe kavramı ile yakından alakalı olan kavramlar “matla', berzah ve araf”tır. Kâşânî (ö. 730/1329) ise bunu şu şekilde açıklar:

“Matla' gerçek müşâhededir. Hak gözüyle oluş âlemini incelemektir. Bazen fiili görmekten uzaklaşıp fâili görmek, eseri görmekten uzaklaşıp müessiri görmek, başka görmekten uzaklaşıp aynı görmek derecesine yükselmek anlamında kullanılır. Bazen de idraklerin ulaştığı nihai mertebeye anlamında kullanılır. Matla', temizliği oranında anlama gücünün yükseldiği mertebedir. Mârifet ve ilham ehlinin dereceleri, her şeyi bilen Hakk'ın mertebesine yakınlıklarına göre değişir. Çünkü Allah, her kalbe kalbin temizliği ve kendi mertebesine yakınlığı ölçüsünde, kelamını anlamayı nasip eder. Böylelikle kalbin ilmi kat be kat artar ve duru bir anlayışla ilâhî kelamın kapalı sırlarına ve ince anlamlarına geçer. Bu görüşe göre matla', kelamı duymaktan söyleyeni müşâhede etme mertebesine yükselmektir; âyetleri okurken tecellîlerin yenilenmesiyle her âyette o âyeti söyleyenin müşâhedesine erişmektir. Matla' denilen makam, farklı şekillerde dile getirilmiştir. Nübüvvet makamının diliyle isimlendirilmesi *matla'*, Kur'an diliyle isimlendirilmesi *araf*'tır. Allah, arafa sahip olanların simalarından tanınacağını belirtmiştir.²⁴ Araf burada uçları bilme özelliğine sahip olmaktır. Bu kimsenin artlarında bulunan şeyi öğrenmesini

²¹ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 43.

²² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 1/467.

²³ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 7/60.

²⁴ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Tercümesi*, çev. Dilâver Gürer- Hayrettin Hayrullah Sofuoğlu (İstanbul: H Yayınları, 2017), A'raf, 7/46.

sağlayacak şekilde eşyanın son bilgisine ulaşmaktır. Allah ehlinin terminolojisinde ve dilindeki adı, *mevkîf*'tir. Mevkîf, her makamın nihayeti ve bir sonraki makamı öğrenmeyi sağlayacak şey demektir. Kemâl makamına göre ifadesi ise, her iki uca göre onları birleştiren *berzah*'tır. Seçkinlerin seçkinlerinin dilindeki adı ise berzahların berzahıdır.²⁵

Görüldüğü üzere vakfeyi tasavvufî bir istilâh olarak tasavvuf tarihine kazandıran ve *el-Mevâkîf* adlı eserinde ona geniş yer ayıran şahsiyet Nifferî olsa da vakfe kavramı Tilimsânî tarafından yazılan *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî* adlı eserde anlaşılır bir biçimde izah edilmiştir. Çünkü Nifferî'nin bizzat yaşamış olduğu tasavvufî tecrübelerin ve ilhamların tezâhürü olan ve Hakk'ın doğrudan kendisine yönelik hitâbını içeren *el-Mevâkîf* adlı eserin şiirsel, veciz, hikemî ve paradoksal üsluba sahip olması, klasik tasavvuf eserlerinde yer alan edep, ahlak ile ilgili açıklayıcı, sade üsluptan uzak oluşu, dar ya da geniş tedris halkalarında okunup etüd edilen tarzda eserlerden olmaması sebebiyle anlaşılması oldukça güçtür.²⁶ Dolayısıyla gerek *el-Mevâkîf* adlı eserin gerekse vakfe kavramının doğru biçimde anlaşılmasına yardım etmesi bakımından Tilimsânî'nin *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî* adlı eseri önemli bir yere sahiptir.²⁷

2. Tahkîkî Bilgiye Ulaşmada İlim, Marifet ve Vakfe Mertebeleri

Lügatte “mârifet” tanımak, âşinâlık ve bilgi anlamına gelir. Fakat bilgi anlamını ifade eden “ilim” ile “mârifet” arasında fark vardır. Mârifet, yaşayarak, görerek, tadararak, tecrübe ile elde edilen bilgidir. Kaynağı da kalp, ruh, sırr, ilham ve keşiftir. İlmin kaynağı ise akulla istidlâl, duygu organları, nazar ve nakildir. İlim daha genel, mârifet ise özeldir. Mârifet, Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellîleri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgidir. Bu tür bilgilerin sahiplerine “ârif billah” denilmesinin nedeni bilgilerinin Hak Teâlâ'dan gelmesindedir.²⁸ Sûfiler sülûk ile yaşayarak öğrenilen bu bilgilerin aynı konularda aklî istidlâl ve kıyaslarla yahut belli metinler okumakla edinilen bilgilerden üstün olduğuna inanmışlardır.

Nifferî genel olarak diğer sûfiler gibi bilgiye ulaşmanın iki farklı yolu olan ilim ve mârifet arasındaki farklar üzerinde durmuştur. Nifferî'ye göre, ilim, idrak melekelerinin Allah'tan başka her şey anlamına gelen

²⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 520-521.

²⁶ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 41.

²⁷ Nitekim İbnü'l-Arabî bizzat vâkîf olduğu ve çok değerli bulunduğu bu eserin ismini *el-Mevâkîf ve'l-Kavl* şeklinde zikreder. Ayrıca o eserin muhtevasının seyr u sülûkta sâlikin geçmesi gereken makamların edeplerine ilişkin olduğunu da ifade eder. (Bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 3/ 241.)

²⁸ Ebu Huzâm, *Mu'cemu'l-Mustalahâti's-Sûfiyye*, 117-118.

mâsivâya taalluk edip o seviyede kalmasıdır. Mârifet ise kalbin, eşyanın bizâtihî kendisine değil, Hak Teâlâ'ya bakan cihetine taallukudur. Sâlik idraki ve şuuru ölçüsünce ilim mertebesinden mârifet mertebesine yükselir. Nifferî mârifetin tahkikte ilimden sonra gelen bir mertebe ve Allah hakkında idrak olduğunu belirtir. Bu yönüyle mârifet bilginin hakîkate daha yakın halinin ifadesidir. Nitekim burada mârifet ile hadîs-i kudsîde beyan edilen kurb-ı nevâfil, yani farz ibâdetlere ilâveten çokça yapılan nâfile ibadetlerle Hakk'a yaklaşan sâlikin bizzat Allah ile işitmesi ve görmesi sonucu elde ettiği tecrübî bilgi kastedilir. Nifferî ona bağlı olarak da Tilimsânî çoğu sûfînin yaptığı gibi mârifeti, bilgiye ulaşmada en üst mertebe olarak görmemiştir. Çünkü mârifet, tahkikin nihai mertebesini ifade etmemektedir. Zira ârifin mârifet mertebesinde edinmiş olduğu tecrübî bilgi Hakk'ın isimleri hakkındadır, doğrudan Hakk'ın kendisi ve zâtı hakkında değildir. Dolayısıyla ârifin mârifet mertebesinde vücûd hakkında kuşatıcı bir idrake ulaşması mümkün değildir. Nitekim Nifferî ve Tilimsânî'ye göre, tahkikin son mertebesi, vücûd hakkında kuşatıcı idrak, tam bir fena ve açık bir rü'yete ulaşmak olan vakfe mertebesidir.²⁹

Nifferî, tahkike erişmeyi üç mertebede inceler. Bunlar ilim, mârifet ve vakfedir. Bu mertebeler sırasıyla nefsin kemâle ilişkin mânevî yükselişinin merhaleleridir. Birbirleriyle sıkı bir ilişki içerisinde olan bu mertebelerin arasındaki asıl-fer', zâhir-bâtın ilişkisini Nifferî tedrici olarak şöyle ifade eder: "Vakfe, mârifetin ruhudur. Mârifet, ilmin ruhudur. İlim de hayatın ruhudur."³⁰ Tilimsânî'nin Nifferî'nin bu ifadesinin şerhine ilişkin olarak belirttiği üzere, sâlikin mânevî yükselişi sonucunda hakîkate erişmesinin başlangıç noktası hiç şüphesiz hayattır. Burada bahsedilen hayat mertebesi, idrakî bir şuur düzeyinden ziyade ilmin refakat etmediği hayvanî, behimî, salt biyolojik canlılıktır. Ancak söz konusu bu hayata ilim refakat ettiğinde, hayat "insanî" başka bir deyişle "melekî" hayata dönüşür. Çünkü hiç şüphesiz ilim, insanı cansızların, hayvanların ve benzerlerinin bulunduğu mertebeden daha ileri bir mertebeye yükseltir. Böylece insan ölümden sonra bâki kalacak olan "hayat mertebesine" sahip olur. Burada bahsi geçen "ilim" hayatın ruhudur. Lâkin bu ilimle hikmet elde edilemez ise ölüm anlamına gelir. Çünkü hikmet ile sâlik ilahî sırların ve gerçeklerin bilgisinin kavranmasına, dolayısıyla da sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilâhî iradenin keşfedilmesini olanak sağlar.³¹

²⁹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 143.

³⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 127.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmîzî, *Hatmü'l-Evliyâ*, nşr. Osman Yahya, (Beyrut: 1965), 348, 362; Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, thk. Mahmud Emin Nevevî, (Kahire: Mekteb'ü'l-Kur'an, 1980), 130; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 263-264.

Tilimsânî'ye göre; de söz konusu ilim, hikmetle beraber kazanılırsa, mârifet ilmin ruhu ve bâtını olur, yani o zaman ilim, faydalı ilim olur. *Fusûsu'l-Hikem* şârihi olan Davud Kayserî (ö. 751/1350) de hikmeti, bulunduğu hal üzere bilmek olduğu kadar bu bilginin gereklerini yerine getirmek” olarak tanımlamıştır.³² Ancak Tilimsânî ilim mertebesinde mârifet mertebesine erişilmesinin tam anlamıyla nihai mertebeye erişildiği anlamına gelmediğini ifade eder. Çünkü mârifet sadece vakfenin zâhiridir. Vakfe de mârifetin ruhudur. Hayata nisbetle ilim ne ise ilme nisbetle mârifet de odur. İlmin mârifete nisbeti, vakfenin mârifete nisbeti gibidir.³³ Öyle ki, sâlik vakfe mertebesine eriştiğinde ancak açık bir rü'yet ve küllî müşâhede olan tahkikin nihai mertebesine erişmiş olur.

Gerek Nifferî gerekse Tilimsânî'ye göre, “âlim ve ârif” seyr u sülûk adı verilen mânevî yolculukları esnasında, hakîkate ulaşma yolundaki merhalelerde olup, henüz nihai noktaya ulaşmış değillerdir. Bunu Nifferî şu cümlesiyle ifade eder: “Her vâkîf, ârifdir, lâkin her ârif, vâkîf değildir.”³⁴ Yani vâkîfların hepsi ârifdir; fakat âriflerin tamamı vâkîf değildir.³⁵ Tilimsânî'ye göre, bu ifade “yüce olan düşük olan üzerinde tasarrufta bulunur ve aksi mümkün değildir” demektir.³⁶ Kısaca özetlemek gerekirse vakfe, mârifetin rûhu, mârifet; ilmin ruhu ve ilim ise hayatın rûhudur.

Her kulun bulunduğu makamına binaen bir nisbeti vardır. Buna göre, âlim ilmene ve aklına nisbet edilir; ârif, kalbinde Rabbi hakkında olan mârifetine nisbet edilir; vâkîf ise sûretlerden tamamen uzaklaşarak tam bir tecrîd ve fenâ hali üzere olduğundan kalbine ya da kendinde oluşan herhangi bir sûrete değil de doğrudan Rabbine nisbet edilir.³⁷ Nifferî bunu şöyle ifade eder: “Hak Teâlâ beni durdurdu ve bana şöyle dedi: Vakfe edenler ehlimdir. Ârifler de mârifetimin ehlidirler.”³⁸ Tilimsânî'ye göre, de gerçekten Allah Teâlâ'ya nisbeti vâkîflardan başka kimse hak etmemektedir. Ârifler ve âlimler ise Allah Teâlâ'ya nisbeti değil de Hakk'ın mârifetlerine nisbeti hak ederler.³⁹ Vakfenin bütün hâl ve makamların ötesinde olup her türlü sûretin fena bulduğu tecrübe hâli olduğunu Nifferî şöyle ifade eder: “Bela indiğinde vâkîfın üzerinden gelip geçer. Lâkin ârifin mârifeti ve âlimin ilmi üzerine iner.”⁴⁰ “Vâkîfın üzerinden gelip geçer.” ifâdesi Tilimsânî'ye göre, vâkîf-da sûretin yok olmasıdır. “Ârifin

³² İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. ve şrh.: Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2013), 21.

³³ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 127.

³⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 127.

³⁵ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 127.

³⁶ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 128.

³⁷ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 177-178.

³⁸ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 127.

³⁹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 128.

⁴⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 131.

mârifeti ve âlimin ilmi üzerine iner.” ifadesi ise ârifte ve âlimde sûretin bâki kalması yönüyle sıkıntıya neden olması demektir. Bela ve ibtilâ burada aynı anlamdadır.⁴¹

Nifferî’ye göre, tahkike ulaşmanın üç basamağı olan ilim, mârifet ve vakfe arasındaki dönüşüm, yani ilmin mârifete, mârifetin vakfeye dönüşümü şöyle ifade edilmiştir: “İlim, mârifette yanar, yok olur ve mârifette vakfe de yanar, yok olur.”⁴² Nifferî’nin bu ifadelerine ilişkin olarak Tilimsânî, âlimin idrak bakımından bir derece daha yukarıda olan ârifin mertebesine yükseldiğinde ilimlerinin de mârifetlere dönüştüğünü belirtir. Çünkü daha önce gördüğünü, sonrasında bu gözden gayrı bir gözle görür. Zira o, ilahî nurun zuhûrundan dolayı sahip olduğu ilimler ile parmakla gösterilen bir âlime, yani ârife dönüşmüştür. Ârif olduğunda ise mârifetinde var olan sûretler de daha lâtif bir sûrete dönüşmüştür. Daha sonra ise ârifin mârifeti kendinde kalan sûretlerin tamamen fenâ bulmasından sonra mevâkıfa dönüşür. Böylece sanki ilimler mârifetlere dönüştüğünde âlimlerin ilimleri kevninden kül olup gitmiştir. Var olan mârifeti de idrakin yükselmesi sonucu başka şeye, yani mevâkıfa dönüşmüştür.⁴³

Daha önce de ifade edildiği üzere, vakfe mertebesine erişmek ancak Hak Teâlâ’nın ilahî mevhibesi, lütfu ile olur. Yoksa vakfeye sadece ibadet ederek ulaşılması mümkün değildir. Nifferî bunu şöyle ifade eder: “Vâkıf hariç herkesin bir vâsıtası vardır. Vâsıtası olan herkes bozguna uğratılmıştır.”⁴⁴ Tilimsânî’nin de ifade ettiği üzere, Hak Teâlâ’nın makamına kulun yaklaşmasını ifade eden vakfe makamına ulaşmanın sadece sebeplere bağlı olmadığını bilen vâkıf, diğerleri gibi sebeplerle, fiillerle meşgul olmaz. Çünkü vâkıfın nazarında yapılan fiillerin tamamı Hakk’ın kendisine yakın olmak isteyenlerin bir nevi vesileleridir. Bu vesileler aracılığıyla Hakk’a yaklaşmayı arzu ederler. Nitekim kulun Hakk’a yakın olmak için yaptığı ibadetler, kulu Hakk’a yaklaştırır. Fakat kul ilahî mevhibe olmaksızın ibadetle/vasıtalarla Hakk’a ulaşamaz. Zira bu mevhibe Hakk’ın Vehhâb isminin de gereğidir.⁴⁵ Konevî’nin de belirttiği üzere el-Vehhâb ismi fâilinin mübalağa kipidir. Anlamı ise herhangi bir bedel olmaksızın veren ve verdiği karşılığını beklemeyen demektir. Hak iyiye ve kötüye beklentisi olmaksızın karşılıksız verendir. Zira Hak Teâlâ’nın keremi kendisine isyan edilmesiyle eksilmemekte, günahlar da kesintiye uğramamaktadır. Ayrıca bu isim üzerinde tahakkuk eden kimse, Hak’tan baş-

⁴¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, 131.

⁴² Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, 136.

⁴³ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, 136.

⁴⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, 136.

⁴⁵ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi’n-Nifferî*, 136.

kasına ümit bağlamaz, sıkıntılarda sadece Hakk'a dua eder, sadece Hakk'a tevekkül eder ve ihtiyaçlarını da sadece Hakk'a arz eder.⁴⁶ Tilimsânî, Hak Teâlâ'nın tecellisine mazhar olan, tecellînin oluşturduğu mertebe ve sıfatları taşıyan kulda Hakk'ın sıfatlarının dâim olduğunu ifade eder. Zaten Hakk'ın zâtı her şeye çok yakındır. Öyle ki, O'na ibadet edene yakın olması kadar. Zira Hak Teâlâ, kemâle erişmek isteyen ve hazırlık yapan herkese makamından lütuflar ihsan eder.⁴⁷ Vâkıfa gelince, onda sebeplerin sahibinin sona ermesinden başkası yoktur. Onun kesilişi Rabbine kavuşmak için hazırladığı müddetin sebebi ve hakkında da hezimettir.⁴⁸ Kutsi hadiste de rivâyet edildiği gibi: “Mârifetini benimle karşılaşmak için hazırlayan kimse nerede? Şâyet ona ceberrûtun lisanını açıklarsam, bildiğini inkâr eder.” Burada işâret edilen hezimettir. Bununla beraber vâkıfın, zâtından, sıfatlarından, fiillerinden fenâsı, vakfesi olan olmasından dolayıdır. Bundan dolayı onun için Hakk'a ulaşmada söz konusu vâsitalara ihtiyaç yoktur.⁴⁹

Nifferî'ye göre, vakfe açık bir idrak halidir. Bu yüzden Nifferî vakfeyi karanlığı ortadan kaldıran nura benzetmiştir ve şöyle demiştir: “Vakfe, kıymetleri öğreten ve havâtırı da silen nûriyettir.”⁵⁰ Tilimsânî bu hususu “vakfe zulmetin örttüğü şeyleri izhar etmede nura benzer” diyerek ifade eder. Bununla birlikte Tilimsânî vakfenin kevninin/olmasının havâtırı sildiğini belirtir. Çünkü zulmette oluşan tasavvurlar vehim/zanna dayalı olan havâtırlar, vakfede nura dönüşür. Böylece vakfe makamından önce nefis, sıdkın olmadığı havâtırla dolu zulmet içinde iken, vakfeye ulaştığında bunların asıl olmadığı sadece hayaller ve havâtır olduğunu idrak eder ve bu hal “fiille nurlanmak” olarak ifade edilir. Bu nurlanma sonucu kul Allah Teâlâ'nın vücûdun-da ebedî ve ezelî olarak “adem” olduğunu idrak eder. Dolayısıyla vakfe kula kendini/nefsini ve nefsinin kıymetini öğretir. Sonrasında kul Rabbi olan Hak Teâlâ ile fenâdan sonra bâki kalırsa kendisinin kıymetini anlar. Gerçekte o/kul, maksûd/kastedilen sey-yiddir/yüceliktir.” O halde Tilimsânî'ye göre, vakfe, durumun idrakidir ve mâsivânın ispatını içeren havâtır-ı nefsanîden tenzil eden havâtırı yok eder.⁵¹

Bilindiği üzere, ilim ve mârifet tahkike ulaşmada iki önemli mertebedir. Mârifet, ilme göre, idrakin hakîkate daha yakın halidir. Nifferî bundan şöyle bahseder: “Bazen mârifetin ilmîni ta'lim edersin; senin hakîkatin

⁴⁶ Sadreddîn Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 77-78.

⁴⁷ Tilimsânî, *Şerhu Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, vr. 10b-11a.

⁴⁸ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî*, 136.

⁴⁹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî*, 137.

⁵⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî*, 116.

⁵¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfî'n-Nifferî*, 116.

ilimdir ve mârifet değildir.”⁵² Tilimsânî'nin bu ifadenin şerhi bağlamında belirttiği üzere, mârifet ve ilmin her ikisi de hakikat itibariyle nakile dayanırlar. Bundan dolayı aralarında büyük fark bulunmaz. Dolayısıyla onların, halleriyle mevsûf olduklarını bilmek gerekmektedir. Fakat onların makamları arasında mertebeler vardır. İlim ehlerinden bazıları, mârifeti ya mârifet ehlerinden ya da onların kitaplarından nakil yoluyla edinmiştir. Bu sebeple mârifete hicâbın ötesinden nakledilen rakik gibi bakarlar. Bunu tam bir tasdikle tasdik ederler ve idrak ettiklerini de inkâr etmeye muktedir değildirlir. Bundan dolayı dönüp dolaşırlar. Fakat mârifetle tasdik, ilim ile tasdikin üstündedir.⁵³ İlim ehli aslında mârifete dair bir şey hissetmez. Çünkü kelim, cahillerde bulunmaz, sadece idrak ehlinde bulunur. İlim ehli arasında da mertebe farkı vardır. Onlardan bazıları hisleri bakımından mârifet ehline daha yakındır. Bundan dolayı mârifet ehlini susarak karşılarlar ve onların hallerini inkâr etmezler ve itiraf da etmezler.⁵⁴

Vakfe doğrudan tecrübeyi ve Hak'tan bilgi almayı ifade eder. Nifferî bunu şöyle ifade etmiştir: “Bu, onun sözüdür ve ben onun kararıyım. Bana göre, onun mevkıfı zikredilen enâniyet ve zikredilen indiyet mukaddes zâttır. Vakfenin şuhûdu o halde zâtımın şuhûdudur. O, olmadığında O esmâ'ın katındaki müşâhededir.”⁵⁵ Bu yönüyle vakfe mârifetten daha üstündür. Çünkü mârifet az da olsa mâsivâ ile ilgili nisbetleri içerir. Vakfe makamına erişen vâkıfta mârifet kalmaz. Nitekim Nifferî bu düşüncesini şu sözleriyle ifade eder: “Vakfeyi bildiğinde, mârifet artık seni kabul etmez ve müzakereler/belirtirler de sana ülfet etmez.”⁵⁶ Sâlik, vakfe makamına tahakkuk ettiğinde bahsedilen mâsivâ yok olur, yani mârifet ilme göre daha ulvî ve yüce bir mertebeyi ifade etse de vakfeye göre, bir derece de olsa sivâ olarak değerlendirilir. Tilimsânî'nin ifadesiyle mârifetin azda olsa mâsivâyâ bir nisbeti vardır. Bu durum ârifin henüz Allah'tan başka herhangi bir şeyin yer bulmadığı vakfeyi idrak etmesine engel teşkil eder. Öte yandan doğrudan edinilen tecrübenin hakikatine eren vâkıfta mârifet kalmaz. Fakat ilim ehlinin ârifin elde ettiği bilgilere yönelik kuşkularından dolayı onu inkâr etmesi gibi ârif de vâkıfa ve müşâhedelerine yönelik kuşkularından dolayı onu reddeder. Böylece vâkıf artık hâdis olma şartını taşıyan herhangi bir şeyin kendisine eşlik ve ülfet edemediği bir mertebeye erişir. Tilimsânî, Bâyezîd-i Bistâmî'nin hâdis olma vasıflarını nefyeden “Sübhânî: Kendimi tenzih ederim” ya da “Cübbemde O'ndan gayrısı yok” şeklindeki

⁵² Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 166.

⁵³ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 166.

⁵⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 166.

⁵⁵ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 118.

⁵⁶ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 118.

şatahâtının bu tür nihai makamların bir tezâhürü olduğunu düşünür. Çünkü ademe hudûs ülfet etmez. Tilimsânî'ye göre, Bistâmî vakfe ehliendir.⁵⁷ Bilindiği üzere Bayezîd Bistâmî tasavvuf tarihinde şathiyeye benzer sözlere sebep olan sekr halini⁵⁸, kendisinden sonra içinde ledünnî ilmi barındıran sahv halinden üstün sayan ekolün temsilcisidir. Coşkuya ve vecde dayanan bu anlayış sonraki dönemlerde Ebû Saîd Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049), Mevlânâ (ö. 672/1273), Feridüddin Attâr (ö. 618/1221), Senâî (ö. 525/1131), Yunus Emre (ö. 721/1321) gibi sûfiler tarafından temsil edilmiştir.⁵⁹ Sekr halinin en belirgin özelliği şathiyeye benzer sözlere sebep olmasıdır.

Tilimsânî mertebe bakımından üstte olanların mertebe bakımından kendilerinden altta olanların durumuna hâkim olduğunu belirtir. Dolayısıyla ârif kendisinden daha alt mertebede olan ilmi ve onun derecesini görür. Bu onun ilmin üstünde olması sebebiyledir. Lâkin ârif vâkîfı görmez. Çünkü o, bütün derecelerin ötesidir, yani onların üstündedir. Sanki O şöyle demiştir: Şüphesiz ki ârif, vâkîfı idrak etmez.⁶⁰ Nifferî ise şöyle der: “Ârif, ilminin sınırını/meblağını görür, vâkîf ise tüm sınırların ötesini görür/idrak eder.”⁶¹

Nifferî vâkîfın makamı itibariyle fenâ hâlinde olmasından dolayı tam bir mahviyet üzere olduğundan kevn, yani âlemden tamamen uzaklaştığı ve dolayısıyla da onunla ilgilenmediğini şöyle ifade eder: “Vâkîf, kevn üzerinde muktedir değildir. Onun indinde kevn de muktedir değildir.”⁶² Tilimsânî bu ifadenin şerhini “Âlemler, şey'iyâtan (ayrı) mıdır?” sorusu bağlamında açıklar. Ona göre, şeyler, ulviyenin tarîki ile Hak Teâlâ'nın isimlerine, sıfatlarına ve fiillerine kadar olanlardır. Bunlar dışındaki her şeye “şey'iyâtan” denir. Fakat âlemlerden halk âlemi dışındakine böyle denmez. Bu yönüyle halk âlemi, emr âlem'inden ayrılır. Dolayısıyla vâkîf emr âlemi dışında Hakk'ın huzurunda değildir. Tilimsânî “*Bilesiniz ki emir de halk da O'nundur?*”⁶³ âyetinin hakikatinin de bunu ifade ettiğini belirtir.⁶⁴ Tasavvuf literatüründe genel itibariyle “şey” kelimesine bakacak olursak bilinmesi ve hakkında bilgi verilmesi geçerli olan olarak tanımlanmıştır. Şey, mümkün veya imkânsız, kadim veya sonradan yaratılmış, mevcut ve

⁵⁷ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 118; Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 185.

⁵⁸ Tilimsânî, *Şerhu Menâzili's-Sâirîn ile'l-Hakki'l-Mübîn*. nşr. Abdülhâfız Mansûr (Tunus: Dâru't-Türki, 1989), 2/ 539-542.

⁵⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 248-252; Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah Ensârî Herevî Örneği* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 324-335. İbn Teymiye sekr hâlinin mazur görülmeceğini savunur. (Bkz. Mustafa Kara, *İbn Teymiye'ye Göre İbn Arabî* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 71; İbn Teymiyye, *Mecmûatü'r-Resâil*, thk. Reşîd Rıza, (Kahire: el-Mektebetü Vehbe, 1992), 2/134.

⁶⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 141.

⁶¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 141.

⁶² Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 149.

⁶³ el-A'râf 7/54.

⁶⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 149.

mâdumu kapsar. Terimsel olarak ise ister dışta isterse de zihinde olsun sadece var olana özgüdür. Allah nasıl ki özeline özeldir, şey de genelin genelinin ifadesidir.⁶⁵ İbnü'l-Arabî ise “şey” kelimesini “ayn” kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanmıştır. Buna göre, varlıktan ve varlıkta ortaya çıkan her şey, şeydir. Aynı zamanda da mutlaklığı yönünden ayn ile harici varlığa çıkmadan önce ilmin mertebesindeki sabitliği halinde mahiyetle eş anlamlıdır. Dolayısıyla şeylik; ayn-ı sâbiteye mutabıktır (sübût şeyliği), zaman ve mekânda gerçekleşmiş mevcut varlığa uygundur.⁶⁶

Nifferî vakfenin tam bir tevhîd hali olduğunu şöyle ifade eder: “Her şey benim içindir. Benim için olanlar, benim için olan şeylerdendir. Bu vakfedir.”⁶⁷ Tilimsânî'ye göre, Hak Teâlâ'dan gayri bir şey zuhûr etmemiştir. Zuhûr edenlerde Hakk'ın sıfatlarından başkası değildir. Onların tamamı da kulu Hakk'ın zâtının ilmine uymaya davet ederler. Ayrıca Hakk'da gayriyyet/fedakârlık bulunduğundan, Hak ihsanda bulunarak ilmi kulun lisanı kılmıştır. Bu Hak için hakîkattir, kevninden dolayı ona ihsandır. Hak'tan gayri her şey madûm olarak ilminde mevcuttur. Sanki o hem Hak içindir hem de değildir, yani kulun tam fenâ hâlini anlatan bu durum Nifferî'nin deyimiyle vakfedir. Vakfede kul Hak'tan gayrisinin olmadığını müşâhede eder. Zira her şey (hüsn ve cemâl) Hak içindir. Kısaca özetlemek gerekirse vakfe hakîkatin olduğu özel bir vasıftır.⁶⁸

3. İlim ve Mârifet Arasındaki Geçiş Mertebesi: Marifetü'l-Maârif

Nifferî ve Tilimsânî hakikat bilgisine erişmenin ilim, mârifet ve vakfeden oluşan üç temel mertebede olduğunu ifade etseler de bunlara ek olarak iki tane de “berzah” adını verdikleri ve bu üç mertebe arasında “geçit” işlevi gören iki mertebeden daha bahsetmişlerdir. Bunlar “vakfetü'l-vakfe” bir başka deyiş ile “hakikatü'l-vakfe” ve “mârifetü'l-maârif”tir. Bunlardan mârifetü'l-maârif, ilim ve mârifet mertebeleri arasında bir berzahtır. Vakfetü'l vakfe ise vakfe ile hakikat arasında berzahtır.⁶⁹ Burada berzah kavramı ile arasında bulunduğu mertebelerin her ikisine de dönük veçheleri olması kastedilmektedir.

Tilimsânî'ye göre, “mârifetü'l-maârif” bir makamdır. Lâkin o, mârifet makamının aşağısıdır. Bunun sebebi, mârifetin tedricen mârifetullahın

⁶⁵ Suâd Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 461-462.

⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 6/ 150-151.

⁶⁷ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 149.

⁶⁸ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 150.

⁶⁹ Tilimsânî berzah kavramı iki şey arasında bulunan, söz konusu bu iki şeye dönük veçhesi bulunan, müstakil üçüncü bir alan olmayı kasteder. Dolayısıyla mârifetü'l-maârif ilim ve mârifet arasında, her ikisine dönük veçhesi bulunan bir ara alandır. (Bkz. Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 168, 170.)

isimleri, sıfatları ve fiillerini tecrübî olarak tanımayı ifade eden mertebelerden olmasıdır. Mârifetin nisbeti Allah Teâlâ'yadır. Fakat mârifetü'l-maârif'in nisbeti mârifetedir. Aslında mârifetin nisbeti mârifetullahın sûretlerinedir, Allah Teâlâ'ya değildir. O, ilim ve mârifetullah arasındadır.⁷⁰ Mârifetü'l-maârif, ilim ve mârifet arasında bir berzah olduğundan onda hem ilme ilişkin hem de mârifete ilişkin sûretler vardır. Tilimsânî'ye göre, bu mertebe mahiyet itibariyle ilimdir, ancak sûret itibariyle mârifete dönük veçhesinden dolayı mârifete nisbet edilerek isimlendirilmiştir.⁷¹ Ulemâ ve âriflerin şerhlerine göre, seyr ilallah yolundaki bidâyet ehli için mârifette irşâd vardır. Zira ulemanın ulaştığı ilmin zulmetinden kurtulması mârifette bulunan hikmete bağlıdır. Mârifetü'l-maârif konusunda itibar edilen hikmet, mezkûr amel ehli arasında bilinen hikmetten daha özeldir. Yani ulemâ ilim mertebesinden mârifet mertebesine aniden geçemez. Çünkü mârifet ilme göre daha ulvî bir mertebe olduğundan, ilim ile mârifetin arasında âlimi ilimden mârifete geçişe mânevî olarak hazırlanacağı ara bir alana ihtiyaç vardır ki bu alanı Tilimsânî mârifetü'l-maârif olarak adlandırmıştır.⁷²

Öte yandan mârifetü'l-maârif, ilimden mârifete yükselişte önemli bir geçiş noktasıdır. Nifferî bunu şöyle ifade eder: “Mârifetü'l-maârifi bildiğinde, ilmi bineklerden bir binek kılarım, kevnin tamamını da tarîklerinden/yollarından bir yol kılarım.”⁷³ Tilimsânî'nin bu ifadenin şerhine ilişkin ifade ettiği üzere, daha öncede geçtiği gibi mârifetü'l-maârif makamı, ilim makamı ile mârifet makamı arasında berzaktır ve berzah sınırdır. O ikisi arasında sınır olma noktası gerçekleştiğinde zâhir ve bâtın konusu ortaya çıkmaktadır. İlim zâhirdir, mârifet ise bâtındır. Mârifetü'l-maârif ise sınırdır. “Mârifetü'l-maârifi bildiğinde, ilmi bineklerden bir binek kılarım.” sözünün anlamı zâhiri ifade eder. Aslında “İlmi bineklerden bir binek kılarım.” cümlesi istiâredir, yani ilim sâlikin elindedir, ona sahiptir. Dolayısıyla “onda tasarruf hakkına sahiptir” anlamındadır.⁷⁴ Böylece ilim sâlikin hakîkate ulaşma yolculuğunda ona yardım eden bir vasıta olur. “Kevnin tamamını da tarîklerinden/yollarından bir yol kılarım.”⁷⁵ ifadesi kevn destek verilmediği anlamına gelir fakat onda başka mana da vardır ki, o da kevnin görüntü olduğuna inanmaktır. Sûreti, hüsnü'l-sûret itibariyle irfânî iyilikleri açıklamak için araştırmaktır, sûretü'l-hüsn itibariyle değil. Onun anlamının sûretü'l-hüsn itibariyle olması caizdir. O halde “Kevnin tamamını da tarîklerinden/yollarından bir yol kılarım.” ifadesinin anlamı kevnî Hak Teâlâ'ya götüren bir yol olarak kabul et-

⁷⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 168.

⁷¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 168.

⁷² Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 169.

⁷³ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 172.

⁷⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 172.

⁷⁵ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 172.

mektir. Kevn, sâlik için Allah Teâlâ'ya sülûk ettiği bir yoldur. Çünkü kevndeki tecelliyât sâliki mükevvine nakil etmektedir.⁷⁶ Zira âlem yalnız âlem olarak adlandırılır. Çünkü o, Hak Teâlâ'nın alâmetidir. Hakîkatin tamamı O'ndandır. Bununla var olan vech, Allah'a yönelmek olan vech-i hâstır. Bu vech-i hâs terâkkînin/yükselmenin olmasıdır ve bu incelik/kapalı durum vech-i hâsın alâmetidir.⁷⁷ Kısaca özetlemek gerekirse, her bir varlığın Hakk'a bakan veç-hesini idrak ederek Hakk'a doğru terakkî etmek mümkündür.⁷⁸ Çünkü gerçek varlık her oluşma durumuna göre farklı tecelli eder.⁷⁹

İlim ve mârifet arasında berzah olarak ifade edilen mârifetü'l-maârif, ilim mertebesindeki bilgiyi hicâba dönüştürmek yerine daha ulvî mertebe olan mârifete geçilmesini ister ve Nifferî bunu şöyle ifade eder: "Satvetimi/gücümü bil ki, benden ve gücümünden sakınasın. Ben, taarrufun kendisine hiçbir zorlamada bulunmayacağım ve ilmin üzerinde hükümde bulunmayacağım. Taarrufum beni nasıl zorlar?"⁸⁰ Tilimsânî'ye göre, burada zikredilen güç Hak Teâlâ'yı anlamaya başlamaktır. Zira ilim mârifetten alıkoymuştur. Tarifte gizli olarak buna işâret vardır. Misal sâlik eğer kurbu anlamaya başlasaydı onu görmek amacıyla, ona tüm görülenlerden daha yakın olurdu. Çünkü dilemek kalbinde ilmin hicâbının zulmetini meydana getirir. İlmin gereklerini inkâr etmek özellikle mevcut olanların ilmidir. Gerçekten Hak Teâlâ ne dünyada ne de ahirette görülmeyecektir. Bu sebeple sâlik tenzihlerden dolayı rû'yetten sakınır. Bundan başka gerçekten de Nifferî, ilim konusunda mârifeti tanımamak/inkâr etmeyi dilediği gibi, yine ilimi inkârı da diler. Çünkü ilim cehâlete sebep olur. Filozofların ve ehl-i nazarın çoğu gibi.⁸¹ Kısaca özetlemek gerekirse, maârif'ül-maârifet zâhir ve bâtının hakîkatlerini, yani ilim ve mârifeti bir araya getirerek birleştirir. Bu birleşmede zâhir zuhriyyetinden, bâtın da bâtınıyyetinden çıkmaktadır.⁸²

4. Hakk'ın Huzurunda Bulunma: Vakfetü'l-Vakfe

Tasavvufta "tecrîd kavramı" sâlikin zâhirini mal ve menfaatten, bâtını da karşılık bekleme düşüncesinden arındırması, yaptığı her şeyi sadece Allah rızası için yapması, nâil olacağı halleri ve kavuşacağı makamları kulun kalbinden dahi geçirmemesidir. Kısacası kalbinden ve sırrından Hak'tan gayri her şeyi silmesi, yani tam bir mahviyet içinde ol-

⁷⁶ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 172.

⁷⁷ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 173.

⁷⁸ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 107.

⁷⁹ İbrahim Işıtan, *Sadreddin Konevi'ye Göre Sûfî Psikolojisi*, Tarih kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, (Haziran 2012), 1/169.

⁸⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 177.

⁸¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 177.

⁸² Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*, 178.

masıdır. Sûfiler, tecrîdin “kalbin ve bedeninin beşerî bulanıklıktan arınarak yalnız Allah'a ait olması” olduğu görüşünde hemfikirdirler.⁸³ Nitekim Nifferî ve onun yolundan giden Tilimsânî söz konusu tecrîd kavramını vakfe kavramı ile ilişkilendirmişlerdir. Onlara göre, vakfede vakfeye dair herhangi bir şuur ya da sûrete ilişkin her ne varsa, bu Allah'tan başkası anlamına geleceğinden dolayı vâkîf için vakfeden çıkmak anlamına gelir. Nifferî genel terk/tecrîd anlayışını vakfeden uzaklaşma anlamına gelen “terk-i vakfe” kavramıyla ifade etmiştir. Bu görüşünü Nifferî “Vakfede vakfe yaparsan, vakfeden çıkmış olursun.”⁸⁴ cümlesi ile ifade etmiştir. Tilimsânî'nin de dikkat çektiği üzere, vâkîfın vakfe makamında bizzat kendisiyle değil, Hak Teâlâ ile vâkîf olması gerekir, yani vâkîfın tam bir tecrîd halinde olması gerekir. Böyle olmaması durumunda vâkîf vakfeden hurûç etmiş olur, yani vakfe tahakkuk etmez.⁸⁵

Herevî tecrîdi, “taayyün etmiş şeylerden (şevâhid) ve onların suhûdundan soyutlanmak” olarak tanımlar.⁸⁶ Tilimsânî ise bu soyutlanmanın ya mu'âyene ile ya da cem mertebesinin üzerinde bir şeyle gerçekleşebileceğini ifade eder.⁸⁷ Dolayısıyla her ne kadar vakfe nihai bir tecrübe de olsa vâkîfın bu makamda vakfenin hakîkatine erişebilmesi için vakfenin sûretinden uzaklaşması, yani sûret konusunda tam bir mahv halinde olması gerekir. Nifferî'nin konuyla ilişkili ifadesi şöyledir: “Vakfede ne sübût, ne mahv, ne kâvil, ne fiil, ne ilm ne de cehl vardır.”⁸⁸ Tilimsânî ise bu ifadeyi şöyle şerh eder: “Vakfe makamında müşâhede edilenler, zâhir ve bâtın sûretleri hatta kulun nefsindekileri dahi yok ederler. Çünkü nefsindekiler de sûretlerdir. Öyle ki, sübût sûrettir. Mahv, mahvın sûretleri olan sûretlerdir. Sözler sûretlerdir. İlimler sûretlerdir. Câhiller sûretlerdir. Nitekim vakfe, sûretleri mahv eder ve rûsûm fenâ bulur. Bundan dolayı onda müşâhede edilen bulunmaz.”⁸⁹

Nifferî, sûfilerin düşüncesinde genel itibarıyla var olan her şeyin sûret ve hakîkatten oluşan iki veçhesi olduğu düşüncesini vakfe bağlamında ele almış, vakfenin de sûret ve hakîkatten oluşan iki veçhesi olduğunu ifade etmiştir. Nifferî'ye göre, vakfede ulaşılması gereken asıl hedef vakfenin sûretinin de ötesinde bulunan vakfenin hakîkatine ulaşmaktır. Buraya ulaşmak ise vakfenin sûretini terk etmekle, yani Allah'tan başka her şey-

⁸³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 83; Serrâc, *el-Lüma*, 409; Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1966), 662; Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 119; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 127-129.

⁸⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 118.

⁸⁵ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 139.

⁸⁶ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 108.

⁸⁷ Tilimsânî, *Şerhu Menâzilü's-Sâirîn*, 2/589.

⁸⁸ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 119.

⁸⁹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi'n-Nifferî*, 119.

den vazgeçmenin kulda daima hâkim olması ile mümkündür. Nifferî, vakfenin hakikatini; vakfetü'l-vakfe, hakikatü'l-vakfe ve terk-i vakfe kavramlarıyla açıklamıştır. Nifferî bu düşüncesini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Bana vakfe et lakin vakfe ile birlikte benimle karşılaşma. Zira kendime olan senamı ve ancak bana uygun olan ilmi sana açıklasaydım kevnîyet evveliyete döner ve evveliyet de daimiyete rucû ederdi. Her ikisinin ilmi de kendisinden ayrılmazdı. Böylece beni görürdün ve içinde mârifetine sahip olacağın bir vakfenin ve tabir edeceğin bir seyrin olmadığı Hakk'ı görürdün.”⁹⁰ Tilimsânî ise söz konusu bu ifadeler bağlamında vâkıfın, hisselerin/hazların sahiplerinin mertebelerinin üstünde olduğunu belirtir. Çünkü vâkıf Allah dışında hiçbir şeyle alaka kurmayandır. Zira vâkıf bu aşamada sadece Hak ile beraber olur ve bütün sûretlerden yüz çevirir. Fakat sûretlerin vâkıfta olması onun tam anlamıyla fenâyâ ermediğinin işaretidir ki bu durumda Hak ile beraber olması mümkün olmaz. Nitekim “Kevnîyet evveliyete avdet eder.” ifadesinin şerhine göre, bunun sebebi kevnîyetin sûret âlemi ve âlemin nefsi olmasıdır. Evveliyet ise bidâyet, yani henüz başlamadan önce var olan vücûdî nurun vahdaniyetidir, yani vâkıf bu merhalede kevnîyetten, yani sûret âleminden daha ulvî olan evveliyete irtihal eder. “Evveliyet de daimiyete rucû eder.” ifadesi ise daimiyetin, kevnîyet ve evveliyetin tarafından onu müşâhededeki hükmü ihtiva etmesi anlamındadır ve bundan dolayı vâkıf evveliyetten dâimiyete rucû etmektedir. Bu müşâhede ahadiyyetü'l cem'dir ve bu seyrin ve vakfenin olmadığı rü'yetü'l- Hakk'tır.⁹¹ Özetle bu merhalede sâlik için gerekli olan makamında değil de Rabbinin huzurunda vakfeye durmasıdır.⁹²

5. Vehbî Makam Olarak Vakfe

Genel olarak tasavvuf literatüründe hâllerin vehbî, makamların ise kesbî olduğu yönündeki düşünce de dikkate alındığında Tilimsânî'nin vakfeyi bir makam olarak gördüğünü yalnız bunu kesbî değil de vehbî gördüğünü ya da makamların nihâyetinde vehbî bir yönün bulunduğu kanaatini taşıdığını görmekteyiz.⁹³ Tilimsânî'ye göre, seyr u sülûkün nihâyetinde sâlikin vakfeye ulaşması hiç şüphesiz Hakk'ın irşadının sonucudur, yani vakfe makamına ulaşmak Hak Teâlâ'nın ihsanıdır, kulun kesbi ile değil. Öyle ki, Hak Teâlâ ihsanı ile tarîkindaki ehinden sâlike şey'iyâtın mahvına izin verir ve yine O'nun talebi sonucunda bu isti-

⁹⁰ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfî'n-Nifferî*, 124.

⁹¹ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkıfî'n-Nifferî*, 125.

⁹² Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 141.

⁹³ Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı*, 75.

dad sâlik-de ortaya çıkar.⁹⁴ Nifferî aynı düşüncesine şu cümlelerle de ifade etmiştir: “Vakfe bir sebebe bağlı değildir ve hiçbir sebep de ona bağlı değildir.”⁹⁵ Yani makam kesblerle edinilmez. Zira o çokça veren olan el-Vehhab’ın cömertliğinin hediyesidir.⁹⁶

Sonuç

Affüddîn Tilimsânî, varlığını Hak’tan, var olduğu zannedilen bütün varlıkların ise Hakk’ın mutlak varlığının görünümünden ibâret bulunduğunu savunan vahdet-i vücûd anlayışına bağlı muhakkik bir sûfidir. Tilimsânî teorik tasavvuf alanında genel olarak İbnü’l-Arabî ve Sadreddin Konevî’den büyük ölçüde etkilenmekle birlikte onun tasavvufî düşüncelerinin temelini Abdülcebâr b. Hasen Nifferî’nin *el-Mevâkîf* adlı eseri oluşturmaktadır. Tilimsânî’nin Nifferî’nin tahkik tavrını benimsemesi, tasavvufî konularda kendisi gibi Ekberi geleneği takip eden sûfilerden farklı bir usûl ile tasavvufî problemleri incelemesine sebep olmuştur.

Tilimsânî tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahip olan *Menâzilü’-Sâirîn*, *Fusûsu’l-Hikem*, *Tâiyye Kasidesi*, *Mevâkîfü’n-Nifferî* gibi metinleri kendi sistemi olan ilim-irfan-tahkik tavırlarına tabi tutarak tahlil etmiştir. Şöyle ki, tasavvufî gelenekte sûfiler geleneksel olarak bilgiye ulaşmanın ilim ve mârifetten oluşan iki farklı yolu olduğunu ve mârifetin bilgiye ulaşmada nihai mertebe olduğunu ifade ederler. Fakat Tilimsânî, ilimden daha kuşatıcı olarak kabul ettiği mârifeti de Hakk’ın müşâhedesi için nihai bir mertebe olarak kabul etmemiştir. Bundan dolayı tahkikî bilgiye ilişkin olarak ilim ve mârifet şeklinde olan ikili tasnif yerine üçlü bir tasnif yaparak mârifet mertebesinin üstüne ondan daha kapsayıcı bir mertebe olan vakfeyi koymuştur, yani tahkike ulaşmak için sırasıyla “ilim, mârifet ve vakfe” şeklinde bir sıralama yapmıştır. Bu sıralamanın zirvesindeki vakfe açık bir rü’yet ve müşâhedeyi ifade eder. Böylece Tilimsânî tasavvufî düşüncede merkezî bir kavram olan mârifetten daha yüksek, daha latif bir mertebe olarak “vakfe” anlayışını temellendirmiş ve bu yüce ve nihai mertebeye erişmek için mârifeti de geçilmesi gereken bir makam olarak kabul etmiştir.

Müellifimiz, sâlikin Hak Teâlâ’ya seyrinin başlangıcını teşkil eden ve tahkike ilişkin ilim, mârifet ve vakfe tasnifindeki ilimden salih amelî kastetmektedir. Yani ilim Hakk’a seyrin ilk basamağını oluştursa da salih amel olmaksızın salt teorik ve nazarî bilgilenmeyi ifade etmez, fıkhîta bahsedilen zâhirî ve şer’î ilimleri, helalleri, haramları, emirleri, nehiyleri

⁹⁴ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi’n-Nifferî*, 132.

⁹⁵ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi’n-Nifferî*, 133.

⁹⁶ Tilimsânî, *Şerhu Mevâkîfi’n-Nifferî*, 133.

ifade eder ve bu yönüyle tahkikin ilk mertebesini oluşturur. Bu mertebede bilen insanla bilinen eşya arasında bir izafet söz konusudur. Mârifete gelince, Tilimsânî'ye göre, onda eşyanın bizâtihî kendisine değil de Hak cihetine taalluku söz konusudur. Bundan dolayı mârifet ilme nazaran hakîkate biraz daha yaklaşmayı, yani kurbu ifade eder. Mârifet ile kastedilen ise kurb-ı nevâfil hadisinde ifade edilen farz ibadetlere ilaveten sıklıkla yerine getirilen nâfile ibadetlerle Hak Teâlâ'ya yaklaşan sâlikin ilahî sıfatların tecellîsi ile Hakk ile iştirip görmesi sonucu edindiği tecrübî bilgidir. Fakat kurbiyete ve sıfat tecellîlerine mazhar olabilme idrak düzeyine erişmeyi ifade etse de hakîkate erişmede birer hicâptırlar. Çünkü ikisinde de tam bir fenâ hali mevcut değildir. Dolayısıyla tam bir fenâ hali olan vücûd hakkında kuşatıcı müşâhedeye erişebilmek sadece vakfe mertebesindekilere mahsustur. Tilimsânî, tahkikin nihai mertebesi olan vakfe kavramını, şuur düzeyinde beşeriyet ile alakalı özelliklerden uzaklaşarak sâlikin rabbânî ahlâk ve sıfatlara bürünmesi olarak da tarif etmiştir.

Gerek Nifferî gerekse Tilimsânî hakikat bilgisine erişmenin ilim, mârifet ve vakfeden oluşan üç temel mertebede gerçekleştiğini ifade etseler de bunlara ek olarak “berzah” adını verdikleri ve bu üç mertebe arasında “geçit” işlevi gören iki mertebeden de bahsetmişlerdir. Bunlar “vakfetü'l-vakfe” bir başka deyiş ile “hakikatü'l-vakfe” ve “mârifetü'l-maârif”tir. Bunlardan mârifetü'l-maârif, ilim ve mârifet mertebeleri arasında bir berzah iken hakikatü'l-vakfe ise vakfe ve hakikat arasında bir berzahdır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Tilimsânî, İbnü'l-Arabî ekolünün önemli bir temsilcisi olarak Nifferî'den çok etkilenmiş ve onun *Mevâkıf* adlı eserini genişçe şerh etmiştir. Tilimsânî'nin, Nifferî'nin tahkik tavrını temel alarak kendi oluşturduğu ilim-irfan-tahkik usûlü bağlamında tasavvufî problemleri tasnif ve tahlil ettiği görülür. Müellifimizin tahkik” tavrını benimsemesi, onun tasavvufî konularda kendisi gibi Ekberî geleneğin temsilcilerinden olan Sadreddin Konevî, Müeyyidüddîn Cendî, Abdürrezzâk Kâşânî, Dâvûd Kayserî'den farklı bir usûl ile tasavvufî meseleleri incelemesine yol açmıştır. Bundan dolayı Tilimsânî, geleneksel olarak bilgiye ulaşmanın ilim ve mârifetten oluşan iki farklı yolu olduğunu ve mârifetin bilgiye ulaşmada nihai mertebe olduğunu ifade eden sûfilerin aksine, mârifeti Hakk'ın müşâhede için nihai bir mertebe olarak kabul etmeyecek mârifet mertebesinin üstüne ondan daha kapsayıcı bir mertebe olan vakfeyi koymuştur. Böylece tahkike ulaşmak için sırasıyla “ilim, mârifet ve vakfe” şeklinde bir sıralama yapmıştır.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*. Ankara: TDV Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Tercümesi*. çev. Dilâver Gürer, Hayrettin Hayrullah Sofuoğlu. İstanbul: H Yayınları, 2017.
- Ceyhan, Semih. "Affüddîn Tilimsânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2003.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *Hakikat Yolcusunun Son Durağı Abdülcebbar en-Nifferî'ye Göre Vakfe*. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Ebu Huzâm, Enver Fuad. *Mu'cemu'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnân, 1993.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî Hakîm Tirmizî. *Hatmü'l-evliyâ*, nrş. Osman Yahya, (Beyrut: 1965).
- Hakîm, Suâd. *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Herevî, Hâce Abdullah Ensârî. *Kitâbu Menâzili's-Sâirîn*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Hücvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- İştân, İbrahim. *Sadreddin Konevî'ye Göre Sûfi Psikolojisi, Tarih kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (Haziran 2012), 1/163-178.
- İştân, İbrahim. *Sûfi Psikolojisi ve Sülemî'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*, İstanbul: Divan Yayınları, 2. Basım, 2020.
- İştân, İbrahim. *Sûfi Psikolojisi Yazıları*, İstanbul: Divan Yayınları, 2020.
- İbn Teymiyye. *Mecmûatü'r-Resâil*. thk. Reşîd Rıza. Kahire: el-Mektebetü Vehbe, 1992.
- İbnü'l-Arabî. Ebû Abdullah Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. at-Tâî. *Meşâhidü Esrâri'l-Kudsîyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3633, 80a-81b.
- İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Arabî. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. ve şrh.: Ekrem Demirli, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- İbnü'l-Arabî. *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru'l-İmâmi Müslim, 1990.
- Kara, Mustafa. *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *Istilâhâtü's-Sûfiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk. *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, thk. Mahmud Emin Nevevî. Kahire: Mektebü'l-Kurân, 1980.
- Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.

- Konevî, Sadreddin, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Hevâzin. *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc. *İslâm Tasavvufu: el-Lümâ'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer. *Avârifü'l-Maârif*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1966.
- Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah Ensârî Herevî Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Tilimsânî, Ebü'r-Rebî' Afifüddîn Süleymân b. Şemsiddîn. *Şerhu Menâzili's-Sâirîn ile'l-Hakki'l-Mübîn*. nşr. Abdülhâfız Mansûr. 2 cilt. Tunus: Dâru't-Türkî, 1989.
- Tilimsânî, Ebü'r-Rebî' Afifüddîn Süleymân b. Şemsiddîn. *Şerhu Mevâkıfi'n-Nifferî*. thk. Cemâl Merzûkî Kahire: Merkezu'l-Mahrûse, 1997.